

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 18 (2022)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

***Muzeum dla dorosłych. Nowa wystawa w Miejscu
Pamięci Cichych Bohaterów w Berlinie***

***Museum for adults. The New Exhibition in the Silent
Heroes Memorial Center in Berlin***

Zofia Wóycicka

Uniwersytet Warszawski, Wydział Socjologii

z.woycicka@is.uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-2387>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.988>

Strony/Pages: 760-770

Zofia Wóycicka

Uniwersytet Warszawski, Wydział Socjologii
<https://orcid.org/0000-0002-9461-2387>
z.woycicka@is.uw.edu.pl

Muzeum dla dorosłych. Nowa wystawa w Miejscu Pamięci Cichych Bohaterów w Berlinie

Streszczenie

Artykuł omawia stałą ekspozycję „Cisi Bohaterowie. Opór przeciw prześladowaniu Żydów w Europie 1933–1945” otwartą w Miejscu Pamięci Niemieckiego Ruchu Oporu w Berlinie w październiku 2021 r. Już wcześniej powstało kilka innych wystaw czasowych ukazujących problematykę ratowania (się) Żydów podczas Zagłady w szerszej perspektywie europejskiej. Berlińska wystawa jest jednak pierwszą tego typu stałą prezentacją muzealną. Ponadto ukazuje ona zjawisko w sposób znacznie bardziej pogłębiony i rozbudowany niż dotychczasowe ekspozycje. Stosunkowo prosta pod względem wystawienniczym, ma bardzo przemyślaną i ciekawą konstrukcję. Zamiast prezentować przypadki ratowania Żydów kraj po kraju, kuratorzy dokonali próby systematyzacji zjawiska, co pozwala spojrzeć na temat bardziej historycznie i problemowo. Wystawa zrywa też ze stereotypowym podziałem na bierne żydowskie ofiary Zagłady oraz aktywnych nieżydowskich pomocników, ukazując obie strony jako równorzędnych protagonistów wydarzeń.

Słowa kluczowe

muzea, Sprawiedliwi wśród Narodów Świata, ratowanie Żydów, pamięć Holocaustu, niemiecka pamięć drugiej wojny światowej

Abstract

The article discusses the permanent exhibition *Silent Heroes. Resistance to the Persecution of the Jews in Europe 1933–1945* opened at the German Resistance Memorial Centre in Berlin in October 2021. There have already been several other temporary exhibitions showing the issue of the rescue of Jews during the Holocaust in a broader European perspective. The Berlin exhibition, however, is the first permanent museum display of this kind. Moreover, it presents the phenomenon in a much more in-depth and extensive way than previous exhibitions. While relatively simple in terms of design, the exhibition has a very thoughtful and interesting structure. Instead of presenting cases of Jewish rescue country by country, the curators strived to systematize the phenomenon, which allows problematizing and historicizing the topic. By presenting both, Jews and non-Jews as equal protagonists of the events, the exhibition also breaks with the stereotypical divide between passive Jewish victims and active non-Jewish helpers.

Key words

museums, Righteous among the Nations, rescue of Jews, Holocaust memory, German memory of World War II

W październiku 2020 r. w berlińskim Miejscu Pamięci Niemieckiego Ruchu Oporu (Gedenkstätte Deutscher Widerstand, GDW) otwarto nową wystawę zatytułowaną „Cisi Bohaterowie. Opór przeciw prześladowaniu Żydów w Europie 1933–1945”¹. Już wcześniej powstało kilka innych wystaw czasowych ukazujących problematykę ratowania (się) Żydów podczas Zagłady w szerszej perspektywie europejskiej. Można w tym wymienić opracowaną przez Europejską Sieć Pamięć i Odpowiedzialność i pokazywaną w kilkunastu krajach wystawę „Between Life and Death. Stories of Rescue during the Holocaust” oraz wystawę „Les Justes et la Sauvetage des Juifs en Europe”, którą można było zobaczyć w Lieu de Mémoire Chambon-sur-Lignon we Francji (lipiec 2020 – listopad 2021 r.)². Berlińska wystawa jest jednak pierwszą tego typu stałą prezentacją muzealną. Ponadto ukazuje ona zjawisko w sposób znacznie bardziej pogłębiony i rozbudowany niż dotychczasowe ekspozycje.

Historia Miejsca Pamięci Cichych Bohaterów

Wystawa ma długą prehistorię. Już pod koniec lat dziewięćdziesiątych grupa studentów muzeologii jednej z berlińskich uczelni wyszła z inicjatywą stworzenia wystawy o Otto Weidcie, właścicielu fabryki szczotek, który podczas wojny zatrudniał głównie niedowidzących Żydów, chroniąc ich w ten sposób przed deportacją³. Wystawa czasowa została otwarta w 1999 r. w oryginalnych pomieszczeniach warsztatu przy Rosenthaler StraÙe, w dawnym Berlinie Wschodnim. Inicjatywę wspierała Inge Deutschkron, niemiecko-izraelska dziennikarka i pisarka, która zawdzięczała Weidtwi życie. W 2005 r. kuratelę nad pomieszczeniami dawnej fabryki przejął GDW i przekształciło je w muzeum miejsce pamięci⁴. Wtedy też powstał pomysł, aby w tym samym budynku stworzyć osobną ekspozycję poświęconą szerzej niemieckim ratującym i ich podopiecznym. Miejsce to miało również stanowić filię GDW. Pierwszą, skromną wystawę otwarto tam w 2008 r.

¹ *Silent Heroes. Resistance to the Persecution of the Jews in Europe 1933–1945. Catalog of the Permanent Exhibition*, red. Uta Fröhlich et al., Berlin: German Resistance Memorial Centre Foundation, 2020.

² <https://enrs.eu/between-life-and-death> (dostęp 22 III 2022 r.); <https://www.memoire-duchambon.com/les-justes-et-le-sauvetage-des-juifs-en-europe-exposition-2020/> (dostęp 22 III 2022 r.).

³ Na temat historii i koncepcji Museum Blindenwerkstadt Otto Weidtd zob. Kai Grunzdz i Ariane Kwasigroch, *Von der Sonderausstellung zur Dauerausstellung. Überlegungen zur weiteren Nutzung der Räume Rosenthaler Straße 39*. Diplomarbeit, Fachhochschule für Technik und Wirtschaft Berlin, 1999; Kobi Kabalek, „The Rescue of Jews and the Memory of Nazism in Germany, from the Third Reich to the Present”, PhD Thesis, University of Virginia, USA, 2013, s. 320–322; Beate Kosmala, *Stille Helden im Widerstand gegen die Judenverfolgung 1941–1945. Forschung und Erinnerung*, „Revue d’Allemagne et des Pays de Langue Allemande” 2010, nr 4 (42), s. 544–545.

⁴ Katalog wystawy: *Museum Otto Weidt’s Workshop for the Blind*, red. Johannes Tuchel, Berlin: Gedenkstätte Deutscher Widerstand, 2016.

Nazwa muzeum Gedenkstätte Stille Helden (Miejsce Pamięci Cichych Bohaterów) nawiązywała do tytułu książki Deutschkron, w której pisała ona o swoich wojennych pomocnikach⁵. Sformułowanie to od początku budziło jednak kontrowersje zespołu kuratorskiego⁶. Określenie „cisi” odnosiło się nie tyle do tego, że osoby pomagające Żydom działały w ukryciu, ile do tego, że po wojnie pozostawały długo zapomniane. Podczas gdy w NRD otaczano kultem członków antyfaszystowskiego, komunistycznego ruchu oporu, w Republice Federalnej jako bohaterów czczono przede wszystkim Clausa von Stauffenberga i innych zamachowców z 20 lipca 1944 r. (po tym, jak przestano ich traktować jako zdrajców narodu)⁷. W żadnej z tych opowieści nie było miejsca na upamiętnienie gestów solidarności wobec ofiar Zagłady. Również sami ratownicy często nie postrzegali swoich czynów w kategoriach bohaterstwa. Ponadto w założeniach nowego muzeum jego protagonistami mieli być nie tylko nieżydowscy ratownicy, ale również osoby, które niosły pomoc innym, choć same były ofiarami rasistowskich prześladowań, a także beneficjenci tej pomocy, bez których aktywnej postawy żadna akcja ratownicza nie miałaby szans powodzenia. Zamyśl ten był czytelny już na poziomie wizualnym: dwustronne gabloty z jednej strony prezentowały postać ratownika lub ratowniczkę, z drugiej opowiadały o losach ich podopiecznych⁸.

Od początku myślano też o rozszerzeniu wystawy na całą Europę, co trwało jednak ponad dziesięć lat. W tym czasie ekspozycję przeniesiono do głównej siedziby GDW mieszczącej się w tzw. Bendlerblock, centrum dowodzenia spiskowców skupionych wokół Stauffenberga i miejscu ich późniejszej egzekucji. Prace nad nową, poszerzoną prezentacją ułatwiło to, że w ciągu ostatnich lat w Europie powstało wiele projektów edukacyjnych i badawczych, w tym muzeów zajmujących się dokumentacją i upamiętnieniem pomocy niesionej Żydom podczas drugiej wojny światowej. We współpracy z tymi placówkami kuratorkom wystawy, Marcie Ansilewskiej-Lehnstaedt, Ucie Fröhlich, Ivie Arakchijskiej oraz Iris Hax, było łatwiej znaleźć odpowiednie historie i materiały ilustracyjny. GDW wydaje też od 2016 r. serię książek popularnonaukowych poświęconych ratowaniu Żydów w różnych krajach Europy⁹. Prace nad nową ekspozycją oparte więc były na dość obszernych i gruntownych badaniach.

⁵ Inge Deutschkron, *Sie blieben im Schatten: Ein Denkmal für "stille Helden"* [Pozostali w cieniu. Pomnik dla „cichych bohaterów”], Berlin: Ed. Hentrich, 1996. Na temat historii i koncepcji Miejsca Pamięci Cichych Bohaterów zob. m.in.: Entstehung der Gedenkstätte Stille Helden: <https://www.gedenkstaette-stille-helden.de/gedenkstaette/entstehung/> (dostęp 4 IV 2022 r.); Kosmala, *Stille Helden...*, s. 544–545.

⁶ Kosmala, *Stille Helden...*, s. 548–551.

⁷ Na temat pamięci o ratowaniu Żydów w Niemczech zob. m.in.: Kabalek, *The Rescue of Jews...*; Kosmala, *Stille Helden...*

⁸ Katalog wystawy: *Silent Heroes Memorial Centre. Resistance to Persecution of Jews 1933–1945*, red. Johannes Tuchel, Berlin: Gedenkstätte Deutscher Widerstand, 2010.

⁹ W serii ukazały się m.in.: Sara Berger, *Ich gebe zu, dass mir manchmal die Hände zitterten. Hilfe für verfolgte Juden in Italien 1943–1945*, Berlin: Lukas Verlag, 2021; Katrin Reichelt, *Von*

O ratowaniu (się) Żydów inaczej

Wystawa jest niewielka – zajmuje około 300 m² – i dość prosta pod względem ekspozycyjnym. Rozbudowany komentarz kuratorski oraz cytaty z dokumentów i relacji świadków uzupełnia bogaty materiał ikonograficzny, w tym również filmowy. Zwiedzający mogą tam zobaczyć m.in. film nakręcony w latach 1942/1943 przez grupę Żydów ukrywających się w Amsterdamie, w którym odgrywają oni scenę chowania się w kryjówek podczas rewizji mieszkania. Niektórym historiom towarzyszą artefakty, w większości faksymile. Do najciekawszych z nich należą: notatnik dziewięcioletniego Zigfrīdsa Lipke ze szkicem bunkra zbudowanego na posesji jego ojca Jānisa Lipke (w latach 1942–1944 ukrywało się tam kilkunastu uciekinierów z getta ryskiego), żółta gwiazda Dawida z napisem SWING 42 noszona przez członków francuskiego ruchu młodzieżowego Swing na znak solidarności z prześladowanymi oraz kwity wystawiane przez Irenę Sendlerową i jej współpracowniczki, na których odnotowywano sumy

Ogólny widok ekspozycji. Na pierwszym planie historia osób ukrywających się w atyce kościoła w San Gioacchino w Rzymie (© Gedenkstätte Stille Helden)

der Unmöglichkeit, die richtige Entscheidung zu treffen. Hilfe für verfolgte Juden im deutsch besetzten Litauen 1941–1944, Berlin: Lukas Verlag, 2020; Katrin Reichelt, *Rettung kennt keine Konventionen. Hilfe für verfolgte Juden im deutsch besetzten Lettland 1941–1945*, Berlin: Lukas Verlag, 2016. Zob. <https://www.gedenkstaette-stille-helden.de/publikationen/> (dostęp 4 IV 2021 r.).

wypłacane ukrywającym się. Mimo eksponatów i materiałów audiowizualnych na wystawie dominuje jednak tekst. Podzielony na krótkie fragmenty i umieszczony na różnych, wyodrębnionych graficznie poziomach, nie przytłacza swoją objętością. Projektanci starali się też uatrakcyjnić wystawę, operując przestrzenią, światłem i kolorem. Prezentację uzupełniają elementy interaktywne, mapy i stanowiska komputerowe, w których zwiedzający mogą pogłębić wiedzę na temat wybranych zagadnień.

O innowacyjności ekspozycji decyduje jednak nie jej forma, lecz treść oraz sposób ujęcia tematu. Wystawa uporządkowana jest problemowo i składa się z sześciu części. Prezentację rozpoczyna wielkoformatowe zdjęcie wykonane w marcu 1942 r. podczas deportacji Żydów z bawarskiego Kitzingen. W pierwszej sekcji w bardzo skrótowy sposób zarysowano szerszy kontekst historyczny oraz kolejne etapy Zagłady, poczynając od bojkotu sklepów żydowskich w Niemczech 1 kwietnia 1933 r., przez akcję „Reinhardt” i masowe rozstrzeliwania Żydów przez grupy operacyjne SS, a kończąc na konferencji w Wannsee oraz deportacjach Żydów europejskich do ośrodków zagłady na terenie okupowanej Polski.

W drugiej sekcji omówione zostały różne sposoby ratowania (się) przed Zagładą oraz związane z tym ryzyka: ucieczki do krajów neutralnych lub nieogarniętych wojną; ukrywanie się na fałszywych papierach, w kryjówkach oraz w lasach, szmugiel żywności, walka w partyzantce. Mowa też o karach grożących za pomoc prześladowanym. Zarówno tu, jak i w pozostałych częściach ekspozycji każdy temat ilustrowany jest przykładami z różnych krajów Europy. Przy tym twórcy wystawy nie czynią różnicy, czy chodzi o sytuacje, gdy prześladowani ratują się sami, czy z pomocą innych, w tym nie-Żydów. W większości przypadków, co pokazuje wystawa, akcja ratowania wymagała czynnego zaangażowania jednych i drugich. Pomoc prześladowanym, o czym wspomniano również na ekspozycji, nie była także zawsze bezinteresowna. Pojawia się tam m.in. przykład duńskich rybaków, którzy podczas wielkiej akcji ewakuacyjnej z października 1943 r. pobierali niejednokrotnie bardzo wysokie opłaty za przewóz ludzi do Szwecji. Na wystawie mowa też o nieudanych próbach ratunku. Przedstawiona jest np. historia okrętu Struma, który w grudniu 1941 r. wypłynął z rumuńskiej Konstancy z ponad 760 uchodźcami z Bukowiny i Besarabii na pokładzie. Statek został zatopiony na Morzu Czarnym przez sowiecką torpedę po tym, jak władze mandatowe w Palestynie i Turcja odmówiły udzielenia jego pasażerom schronienia. Przykłady te pokazują, że wystawa nie jest pomyślana wyłącznie jako pomnik dla ratujących. Jej celem jest raczej opowiedzenie o możliwościach ratowania siebie i innych w obliczu ludobójstwa.

W sekcji trzeciej pomoc ofiarom Zagłady ujęta została jako element zbrojnego i cywilnego oporu przeciw nazistowskiej polityce eksterminacyjnej. Jest to o tyle ważne, że zarówno w Niemczech, jak i w innych krajach Europy, w tym także w Polsce długo nie uznawano pomocy dla ofiar rasistowskich prześladowań za akty oporu na równi z działalnością konspiracyjną czy przynależnością do

zbrojnego podziemia. W tej części, oprócz przedstawienia produkcji fałszywych dokumentów czy zorganizowanej pomocy w ucieczkach, mowa również o zbrojnym ruchu oporu w gettach i obozach, o żydowskiej partyzantce oraz o przekazywaniu informacji o zbrodniach niemieckich. Wspomniano tu też o akcjach protestacyjnych, takich jak strajk generalny ogłoszony w Amsterdamie w lutym 1941 r. w akcie solidarności z prześladowanymi.

Kolejna część ekspozycji skupia się na uczestnikach akcji pomocowych. Zostali oni podzieleni na trzy podstawowe kategorie: osoby indywidualne, siatki pomocy oraz grupy samopomocowe. Ostatnie dwie kategorie wydają się szczególnie interesujące, ponieważ podważają istniejące stereotypy dotyczące tego aspektu historii Zagłady. W powszechnym wyobrażeniu ratujący to bohaterskie jednostki, osoby działające w pojedynkę. Popularne jest również przekonanie o bierności prześladowanych i aktywnej postawie ich nieżydowskich pomocników. Do utwierdzenia tego obrazu przyczynił się sam Yad Vashem, który dyplom Sprawiedliwych wśród Narodów Świata nadaje tylko osobom indywidualnym niebędącym Żydami. Kryteria te wynikają bardziej z okoliczności, w jakich ustanowiono to wyróżnienie, niż z realiów historycznych: przez wskazanie, że Sprawiedliwi stanowili absolutny wyjątek, chciano podkreślać osamotnienie Żydów wobec Zagłady¹⁰. Medal Sprawiedliwy wśród Narodów Świata miał też służyć jako narzędzie umacniania relacji między Izraelem a innymi państwami. Wystawa pokazuje, że wbrew tym założeniom w bardzo wielu przypadkach ratujący nie działali w pojedynkę i że pomoc możliwa była często tylko dzięki istnieniu sieci kontaktów, czasem nawet o charakterze międzynarodowym. Członkami tych sieci byli przeważnie zarówno Żydzi, jak i nie-Żydzi, osoby indywidualne, ale też przedstawiciele najróżniejszych instytucji samopomocowych czy charytatywnych. Dobrym przykładem jest tu opowiedziana na wystawie historia Le Chambon-sur-Lignon. Podczas wojny mieszkańcy Le Chambon oraz okolicznych wiosek w południowo-wschodniej Francji udzielili schronienia kilku tysiącom Żydów, w tym głównie dzieciom i młodzieży. Gdy w 1943 r. dalszy pobyt prześladowanych okazał się zbyt ryzykowny dla obu stron, wielu z nich udało się uciec do Szwajcarii. Ta zakrojona na szeroką skalę akcja ratunkowa była możliwa tylko dzięki gościnności i zaangażowaniu przejawianym przez lokalną społeczność. Nie dałoby się jej jednak przeprowadzić, gdyby nie współpraca kilku francuskich i zagranicznych organizacji pomocowych, takich jak kwakrzy, protestancki Comité inter mouvements auprès des évacués, Secours Suisse (Cimade) oraz żydowski Oeuvre de Secours aux Enfants (OSE), które wsparły inicjatywę zarówno finansowo, jak i logistycznie.

¹⁰ Kobi Kabalek, *The Commemoration before the Commemoration: Yad Vashem and the Righteous Among the Nations 1945–1963*, „Yad Vashem Studies” 2011, nr 1 (39), s. 200–210; Sarah Gensburger, *National Policy, Global Memory. The Commemoration of the “Righteous” from Jerusalem to Paris, 1942–2007*, New York–Oxford: Berghahn Books, 2016, s. 8–29.

Część ekspozycji opowiadająca o Le Chambon-sur-Lignon (fot. Zofia Wóycicka)

Centralny element ekspozycji, najbardziej atrakcyjny również pod względem wizualnym, stanowi część zatytułowana „Próby ocalenia”. Tutaj przedstawionych zostało siedem pogłębionych studiów przypadków z Ukrainy, Włoch, Niemiec, Łotwy, Polski, Albanii i Francji. Poznajemy m.in. historię dziewięcioletniej Nelli Gordon, która uciekła z miejsca masowej egzekucji pod Dniepropietrowskiem (obecnie Dnipro) i podając się za ukraińską sierotę, została przygarnięta przez rodzinę Zubkov. Panel dotyczący Polski przybliży historię apteki Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim. Mowa też o grupie włoskich Żydów i dezertarów, którzy od października 1943 do maja 1944 r. ukrywali się w attyce jednego z rzymskich kościołów. Opiekował się nimi ksiądz pleban Antonio Dressino oraz jego parafianie. Każda opowieść zaopatrzona została w kontekst historyczny, który pozwala lepiej zrozumieć realia i chronologię Zagłady w danym kraju czy danej miejscowości.

Mimo że wiele historii prezentowanych na wystawie kończy się ocaleniem, jej przekaz nie jest optymistyczny. O tym, że Zagładę przetrwał jedynie znikomy procent europejskich Żydów, przypomina umieszczony na końcu wojennej części ekspozycji *blow up* zdjęcia wielopokoleniowej rodziny Menashe z Salonik, wykonanego podczas uroczystości bar micwy w 1939 r. Jak dowiadujemy się z podpisu, z 23 osób widocznych na fotografii wojnę przeżyły tylko trzy. Wraz z otwierającym wystawę zdjęciem z Kitzingen obie fotografie tworzą klamrę spinającą wojenną część ekspozycji.

Historia Jānisa i Johanny Lipke oraz ukrywanych przez nich uciekinierów z getta ryńskiego (fot. Zofia Wóycicka)

Również ostatni rozdział prezentacji, opowiadający o powojennych losach ocalałych i ich pomocników, nie napawa optymizmem. Mowa tu o samotności i żałobie po stracie bliskich, o sporach dotyczących prawa do opieki nad dziećmi, a także o powojennych losach ratujących, których czyny nie zawsze spotykały się z uznaniem otoczenia. Jeden z ostatnich akcentów wystawy stanowi anonim z pogrózkami z 1947 r. adresowany do berlińskiej taksówkarki Klary Jung, która podczas wojny ukrywała w swoim mieszkaniu żydowskiego narzeczonego oraz dwie inne kobiety.

Muzeum dla dorosłych

W 2017 r. w Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie odbyły się warsztaty poświęcone europejskim muzeom Sprawiedliwych¹¹. Podsumowując spotkanie, Joachim von Puttkamer przedstawił refleksje dotyczące tego, jak opowiadać historie ratowania (się) Żydów podczas drugiej wojny światowej¹². Jako

¹¹ <https://www.cbh.pan.pl/en/warsztaty> (dostęp 31 III 2022 r.).

¹² Anna Georgiev i Markus Wegewitz, Sprawozdanie z konferencji „Rescue of Jews during the Second World War in Contemporary Museums”, Berlin, 5–6 X 2017 r., https://www.hsoz-kult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-7387?utm_source=hskhtml&utm_medium=e-

Wielkoformatowe zdjęcie rodziny Menashe, Saloniki 1939 r. Tylko trzy z osób widocznych na fotografii dożyły końca wojny (fot. Zofia Wóycicka)

modelową narrację zaproponował *Kolej podziemną* Colsona Whiteheada¹³. Puttkamer wymienił trzy warunki, jakie powinna spełnić każda opowieść o ratowaniu, czy to dotycząca czarnoskórych niewolników uciekających z plantacji na południu Stanów Zjednoczonych, czy też prześladowanych Żydów. Po pierwsze, osoby prześladowane powinny być w niej ukazane jako równoprawni aktorzy wydarzeń, a nie tylko jako bierni odbiorcy pomocy. Po drugie, musi ona poświadczать, że często pomoc nie była wynikiem działania pojedynczych jednostek, lecz aktem zbiorowym możliwym dzięki istnieniu sieci kontaktów i współpracy. Przeważnie też nie wyczerpywała się w pojedynczych, heroicznych gestach, ale wymagała długotrwałego, często żmudnego i pozornie mało spektakularnego zaangażowania, pracy organizacyjnej, pozyskiwania funduszy, dbania o codzienne potrzeby ukrywających się. Po trzecie, nawet dla niewolników, którym udało się zbiec z plantacji i dotrzeć na północ, oraz dla ocalałych Żydów historia rzadko kończy się prawdziwym happy endem. Samotni, strauumatyzowani często z trudem odnajdują się w nowej rzeczywistości, potrzebują niekiedy wielu lat, aby uporać się z poczuciem krzywdy i straty, nierzadko padają ofiarą kolejnych prześladowań.

mail&utm_term=2017-11&utm_campaign=htmldigest&utm_source=hskhtml&utm_medium=email&utm_term=2017-11&utm_campaign=htmldiges (dostęp 31 I 2022 r.).

¹³ Colson Whitehead, *Kolej podziemna*, tłum. Rafał Lisowski, Warszawa: Albatros, 2017.

Widok sali „Wyzwolenie” (fot. Zofia Wóycicka)

Nowa wystawa w Miejsu Pamięci Cichych Bohaterów zdaje się spełniać wszystkie wymogi stawiane przez Puttkamera. Ma ona jeszcze jedną zaletę: unika nachalnego moralizatorstwa, jakie spotyka się często w projektach poświęconych Sprawiedliwym. Choć ambicją kuratorek było z pewnością również kształtowanie postaw odwagi cywilnej, społecznego zaangażowania i solidarności wobec prześladowanych, ekspozycja nie narzuca zwiedzającym jednoznacznego przekazu: „Postępuj tak jak oni!”. Przeciwnie, ukazując historie ratowania siebie i innych w całej zawłości i z uwzględnieniem szerszego kontekstu historycznego, tworzy przestrzeń do samodzielnej refleksji.

Z polskiego punktu widzenia wystawa wydaje się szczególnie interesująca. Pojawia się tu wiele opowieści dotyczących Polski, są one jednak prezentowane w nieco inny sposób, a przede wszystkim w innym kontekście, niż zwykle się to robić u nas. Żegota staje się przykładem jednej z wielu działających na terenie okupowanej Europy mieszanych, składających się zarówno z Żydów, jak i nie-Żydów, organizacji pomocowych, tragiczna historia Ulmów oraz ukrywanych przez nich ośmiu członków rodzin Goldmanów, Didnerów i Grünfeldów prezentowana jest obok historii rodziny Bogaard z holenderskiego Haarlemmermeer (za ukrywanie i udzielanie pomocy kilkuset Żydom trzech męscy członkowie tej rodziny zostali deportowani do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen – tylko jeden z nich przeżył wojnę). W części wystawy mówiącej o przekazywaniu informacji na temat Zagłady aliantom dowiadujemy się wyjątkowo nie o Janie Karskim

i Witoldzie Pileckim, lecz o Szlamie Winerze, którego relacja z obozu zagłady Kulmhof trafiła za pośrednictwem Oneg Szabat do Londynu. Ten szerszy europejski kontekst oraz próba systematyzacji pozwalają spojrzeć na temat bardziej historycznie i problemowo, a nie tylko jak na arenę sporu między tymi, którzy bronią czci narodowej Polaków, i tymi, którzy propagują „pedagogikę wstydu”.

Joanna Tokarska-Bakir zatytułowała swoją recenzję z książki *Sendlerowa. W ukryciu* Anny Bikont *Sendlerowa dla dorosłych*¹⁴. To samo można powiedzieć o nowej ekspozycji w Miejsu Pamięci Cichych Bohaterów – jest to wystawa dla dorosłych.

BIBLIOGRAFIA

- Deutschkron Inge, *Sie blieben im Schatten: Ein Denkmal für "stille Helden"*, Berlin: Ed. Hentrich, 1996.
- Gensburger Sarah, *National Policy, Global Memory. The Commemoration of the "Righteous" from Jerusalem to Paris, 1942–2007*, New York–Oxford: Berghahn Books, 2016.
- Georgiev Anna i Markus Wegewitz, Sprawozdanie z konferencji *Rescue of Jews during the Second World War in Contemporary Museums*, Berlin, 5–6 X 2017 r., https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-7387?utm_source=hskhtml&utm_medium=email&utm_term=2017-11&utm_campaign=htmldigest&utm_source=hskhtml&utm_medium=email&utm_term=2017-11&utm_campaign=htmldigest (dostęp 31 I 2022 r.).
- Grunzdz Kai i Ariane Kwasigroch, *Von der Sonderausstellung zur Dauerausstellung. Überlegungen zur weiteren Nutzung der Räume Rosenthaler Straße 39*. Diplomarbeit, Fachhochschule für Technik und Wirtschaft, Berlin, 1999.
- Kabalek Kobi, *The Commemoration before the Commemoration: Yad Vashem and the Righteous Among the Nations 1945–1963*, „Yad Vashem Studies” 2011, nr 1 (39).
- Kabalek Kobi, „The Rescue of Jews and the Memory of Nazism in Germany, from the Third Reich to the Present”, PhD Thesis, University of Virginia, USA, 2013.
- Kosmala Beate, *Stille Helden im Widerstand gegen die Judenverfolgung 1941–1945. Forschung und Erinnerung*, „Revue d'Allemagne et des Pays de Langue Allemande” 2010, nr 4 (42).
- Silent Heroes Memorial Centre. Resistance to Persecution of Jews 1933–1945*, red. Johannes Tuchel, Berlin: Gedenkstätte Deutscher Widerstand, 2010.
- Silent Heroes, Resistance to the Persecution of the Jews in Europe 1933–1945. Catalog of the Permanent Exhibition*, red. Uta Fröhlich et al., Berlin: German Resistance Memorial Centre Foundation, 2020.
- Tokarska-Bakir Joanna, *Polska kolej podziemna – Sendlerowa dla dorosłych*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Książki”, 5 IX 2017.
- Tuchel Johannes, *Museum Otto Weidt's Workshop for the Blind*, Berlin: Gedenkstätte Deutscher Widerstand, 2016.
- Whitehead Colson, *Kolej podziemna*, tłum. Rafał Lisowski, Warszawa: Albatros, 2017.

¹⁴ Joanna Tokarska-Bakir, *Polska kolej podziemna – Sendlerowa dla dorosłych*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Książki”, 5 IX 2017.